

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/9, p. 19-34

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11615>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ – Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

ÇANAK(KALE) KRİZİ'NDE İNGİLTERE'NİN ASKERİ DURUMU

Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN*

ÖZET

Büyük Taarruz sonucunda Yunan ordusunun dünya tarihinde ender görülen bir hezimet ile Anadolu'yu terk etmesi Milli Mücadele Hareketini yeni bir aşamaya getirmiştir. 10 Eylül 1922 sonrası Türk ordusunun hedefi artık Yunanlılar değil Boğazlar ve İstanbul'daki İngiltere ve müttefikleridir. Osmanlı Devleti'ni paylaşım aşamalarının Bolşevik İhtilali neticesinde kısmen ama önemli değişikliğe uğraması sonunda Boğazlara yerleşmeyi düşünen İngiltere'nin bu isteğine sıcak bakmayan Fransa ve İtalya, Çanakkale'de İngilizleri Türk ordusu ile yalnız bırakmıştır. Bir taraftan sınırlı kuvvetleri ile savunma hazırlıkları yapan İngiltere diğer taraftan yeni müttefik arayışına girmiş, kolonileri ve Balkan devletlerini yoklamış, onlardan da yüz bulamayınca tekrar Fransa ve İtalya'ya dönerek Türklere karşı savaşa iknaya çalışmış, başarısız olunca maceraperest diye tanımladığı Mustafa Kemal Paşa ile masaya oturmaya mecbur olmuştur. Ancak 10 Eylül 1922'den 30 Eylül 1922'ye kadar geçen zaman dilimi içinde sıcak çatışma ile yüz yüze kalan ve yalnızlığa mahkûm olan İngiliz idaresi bu sürede meydana gelen süreci Çanakkale'yi Çanak olarak isimlendirdiği için "Çanak Krizi" olarak tanımlamıştır. Bu kriz esnasında her ne kadar Hükümet üyeleri arasında fikir ayrılıkları kendini gösterse de Kabine Türk ordusunun saldırması durumunda Çanakkale ve Boğazı savunmada kararlılık göstermiştir. Bu kararlılığın bir sonucu olarak Boğazın ve kentin savunulması konusunda geniş analizler yapılmış, muhtemel savunma hareketleri planlanarak bölgeye askeri kuvvet sevk edilmeye başlanmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Paris notasında yer alan İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya'nın Türklere verilmesi karşılığında ateşkes çağrısını kabul etmesi Mudanya Mütarakesi'nin imza edilmesiyle sonuçlanacak, bu netice Başbakan Lloyd George'un siyasi kariyerinin sonunu getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, İngiltere, Milli Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, General Harrington.

---

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, El-mek: ktuncer@omu.edu.tr

---

THE MILITARY POSITION OF BRITAIN DURING ÇANAK(KALE) CRISIS

ABSTRACT

Because of a heavy defeat suffered by the Greek Army at the hands of The Turkish Army, the National Struggle Movement came to new stage. After September 10, 1922, the Turkish Armies' target was the Turkish Straits and İstanbul, so the British and her allies. Following the Bolshevik Revolution, the plans of partition agreements of the United Kingdom, France and Italy regarding Ottoman Empire fell apart. Since the British Government was pursuing İstanbul as her part, French and Italian Governments left Britain alone with the Turkish Army in Çanakkale. The British Government, on the one hand, engaged defense preparations with its limited military forces, on the other hand sought new allies, colonies and Balkan States. Yet, when it failed, the British Government was found itself communicating with Mustafa Kemal Pasha described himself earlier as a adventurer. This period from 10th to 30th September 1922, was called as "Çanak Crisis" since Britain was confronted by the Turkish Army and her allies left her alone. During the crisis, although Cabinet members had differences of opinion, the United Kingdom showed decisiveness to defend Çanakkale and the Dardanelles in the event of a Turkish attack. As a result of mentioned decisiveness, comprehensive analyses were prepared. With planning possible defence movements, troops were sent to area. At the end, Mustafa Kemal Pasha's approval of an armistice invitation within the frame of Paris memorandum on condition that İstanbul, the Dardanelles, Bosphorus and East Thrace would be belong the Turks. With signing of the Armistice of Mudania, George Lloyd's political career was coming to end. Britain's military status, the results of the defense strategy and applications in and around Çanakkale will be explained in this article in the light of the British documents.

STRUCTURED ABSTRACT

This article is about to examine British military position, defence strategies, applications and consequences during "The Çanak Crisis" in the light of British documents. As a result of The Battle of Dumlupınar , having been defeated Greek Army left Asia Minor with one of the biggest fails of world history, brought Turkish War of Independence to a new stage. After 10 September 1922, the aim of Turkish Army was not only to wipe off Greek Army but also to reach the straits of Dardanelles and Bosphorus through challenge Britain and her allies.

In the wake of the Bolshevik Revolution, the partition agreements of Ottoman Empire underwent partly but important changes so that France and Italy left Britain in the lurch against Turkish Army because of these powers had not leaned towards Britain to settle the straits. On the one hand, making defence preparations Britain, on the other hand, attempted to gain new allies through demanding her colonies and Balkan states. Having been refused Britain, to face France and Italy to convince them to fight against the Turks. Failed British initiatives obliged Britain

to make a deal with Mustafa Kemal Paşa, who was earlier defined as “adventurer” by the British Government. The British Administration was under risk to have hot conflict from 10 – 22 September in 1922. This period of time was considered as “The Çanak Crisis” so that British names Çanakkale city as “Çanak”.

The Article focuses on military and strategical aspects of the crisis. There are some studies already revealed political and governmental sides of the Çanak Crisis. However, advancing of Turkish army towards the straits made the British Government distracted so it tried to contact, once again, France and Italy to get support. General Harrington made an offer which was rejected by London included letting the Turkish Army to land any part of Thrace apart from demilitarized zone. London claimed that without any formal treaty, this offer would encourage Turkish side and outrage British honour.

General Harrington gave orders to strenghten British defence line over so much more Turkish troops. Following Allies transmitting to Mustafa Kemal Paşa “the 23 September 1922 Memorandum”, Conference of Mudania was gathered. At this point, General Harrington’s policy evolved to avoid any kind of hot conflict with Turkish Forces. But British Commander was anxious that the Turks were eager to start conflict; to prevent this Harrington gave strict orders his soldiers and organised all plans to avoid from a provocation. In parallel with these measures, he also tried to evacuate British families to safe zone. Damaging of telegram lines by Turkish Nationalists showed Harrington’s actions were well-directed.

London informed Harrington to stay in these four lines. a) To keep hold of Gallipoli Penisula at all costs. b) To defend Çanakkale unless military forces are fully threatened. c) To evacuate Kocaeli Penisula in the event of strong attack d) To withdraw Istanbul at a push. Harrington’s wish was to conclude an agreement while Britain was securing its positions in Kocaeli, Çanakkale and Gallipoli peninsulas and the United Kingdom flag waving in Istanbul.

Afeter the defensive preparations, British forces had to secure the Ottoman Christians who lived in West Anatolia and Thrace after withdrawing of Greek Army from Asia Minor. Local people tended to support the Kemalists and Ottoman gendarmaries were firm, this would make it harder. Refugees in neutral zone and outside should have been considered. In case of need, full evacuation of the city had been planned; martial law and military control was determined. Colonel Shuttleworth ordered on 15th September to gather all Christians who lived around Çanakkale and British citizens into Çanakkale.

While Turkish army was advancing to Ezine and Biga, British aircrafts reported through aerial surveillance that the Turks had no aim to go beyond of Edremit. British soldiers gradulally withdrew from Sarıcalı then Erenköy. In september, two comprehensive memorandums were worked out by General Staff, Royal Airforce command, Navy to consider British military position in Istanbul and Çanakkale during the Çanak Crisis. These reports also had informative content about Turkish forces and their mobility.

Turkish Studies

In conclusion, Britain had been shaken from 10 September to the date Mustafa Kemal Paşa accepted Paris memorandum on 30 September. Britain called as crisis this process and had troubles to handle it as far as her imperial interests. Although Cabinet members had differences of opinion, showed decisiveness to defend Çanakkale and the Dardanelles in the event of a Turkish attack. As a result of mentioned decisiveness, comprehensive analyses were prepared. With planning possible defence movements, troops were sent to area. In this period, Mustafa Kemal Paşa's approval of an armistice invitation within the frame of Paris memorandum on condition that Istanbul, the Dardanelles, Bosphorus and East Thrace would be belong the Turks. With signing of the Armistice of Mudania, George Lloyd's political career was coming to end.

Keywords: Çanakkale, Britain, Turkish National Movement, Mustafa Kemal Pasha, General Harrington.

Büyük Taarruz sonucunda Yunan ordusunun Dünya tarihinde ender görülen bir hezimet ile Anadolu'yu terk etmesi Millî Mücadele Hareketini yeni bir aşamaya getirmiştir. 10 Eylül 1922 sonrası Türk ordusunun hedefi artık Yunanlılar değil Boğazlar ve İstanbul'daki İngiltere ve müttefikleridir. Osmanlı Devleti'ni paylaşım aşamalarının Bolşevik İhtilali neticesinde kısmen ama önemli değişikliğe uğraması sonunda Boğazlara yerleşmeyi düşünen İngiltere'nin bu isteğine sıcak bakmayan Fransa ve İtalya, Çanakkale'de İngilizleri Türk ordusu ile yalnız bırakmıştır. Bir taraftan sınırlı kuvvetleri ile savunma hazırlıkları yapan İngiltere diğer taraftan yeni müttefik arayışına girmiş, kolonileri ve Balkan devletlerini yoklamış, onlardan da yüz bulamayınca tekrar Fransa ve İtalya'ya dönerek Türklere karşı savaşa iknaya çalışmış, başarısız olunca maceraperest diye tanımladığı Mustafa Kemal Paşa ile masaya oturmaya mecbur olmuştur. Ancak 10 Eylül 1922'den 30 Eylül 1922'ye kadar geçen zaman dilimi içinde sıcak çatışma ile yüz yüze kalan ve yalnızlığa mahkûm olan İngiliz idaresi bu sürede meydana gelen süreci Çanakkale'yi Çanak olarak isimlendirdiği için "Çanak Krizi" olarak tanımlamıştır. Bu süreç esnasında Çanakkale ve çevresinde İngiltere'nin askeri durumu, savunma stratejisi, uygulamaları ve sonuçları bu makalede İngiliz belgeleri ışığında açıklanmaya çalışılacaktır.

Türkiye'deki Birleşik Krallık Orduları Başkomutanı General Sir Charles Harrington'un tanımıyla Türkler, Anadolu'dan Yunan ordusunun transfer edilmesini fırsat bilerek güçlü bir taarruz başlattılar. Plânları harikuladeydi ve Afyon Karahisar'dan başlattıkları taarruz belki de kendilerinin de beklemedikleri derecede başarılı olarak çok geniş bir alanı Yunan işgalinden kurtardı. Yunan ordusunun güney kanadı ilk gün hariç Türk taarruzuna karşı koyamadı ve dünya savaş tarihinin gördüğü en büyük hezimetlerden birini yaşayarak Anadolu'dan çok kısa bir sürede çekildi. Fakat Harrington, Yunan ordusunun kuzey kanadını düzenli bir şekilde Trakya'ya geçtiği için takdir edecek bir husus bulmuştur. (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/C.H.H. olarak kayıtlı olan rapor 20 Ekim 1923 tarihlidir. Türkiye'deki Birleşik Krallık Orduları Başkomutanı General Sir Charles Harrington'un İngiliz Savaş Bakanlığı'na "1920-1923 arası Türkiye'de İngiliz Ordusu" başlıklı raporu)

General Harrington'un değerlendirmesine göre kazandıkları zaferden gayet memnun olan Türkler silahlarını bu sefer Anadolu'daki müttefik kuvvetlere çevirdiler. Bu zamanda Anadolu'daki müttefik kuvvetler sadece İngiliz askerleriydi. Çanakkale'de Kocaeli Körfezi'nde bulunan tabur ile Kraliyet Alayından bir tabur dışında kuvvetleri yoktu. General Harrington müttefik dayanışmasını göstermek adına Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlerinden Çanakkale ve İzmit'te bulunan müfrezeleri ile yardım etmelerini istedi. Yüksek Komiserlerin derhal kabul etmelerine rağmen Fransız ve İtalyan Hükümetleri onay vermediği gibi Anadolu yakasındaki askeri birliklerinin

Turkish Studies

yerlerini boşaltma emri verdiler. İstanbul'un gerçek savunma hattı Asya yakasında, boğazın 10 mil kadar doğusunda Maltepe-Dodulu- Çubuktepe arasındadır ve müttefikler burada hazırlık yapmıştır. Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin askerlerinin Anadolu yakasında istihdam edilmemesi kararı Harrington'u çok zor duruma soktu. Çünkü mevcut yetersiz askeri kuvvetle hem Kocaeli Körfezi hem de Çanakkale'nin savunulması mümkün değildir ki Türkler her iki istikamette doğru askeri hareket başlatmıştı. (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H.)

Türk ordusunun beklenmedik başarısı ve İngiliz askeri varlığını tehdit eden pozisyon almaları Londra'daki İngiliz sivil ve askeri devlet adamlarını son derece rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık o dereceye varmıştır ki konu tarihe İngilizlerin isimlendirmesiyle "Çanak Krizi" olarak anılmayı hak etmiştir. Fakat bu çalışmada krizin Hükümet ya da siyasi boyutunu ele almayacağız. Daha önce yapılan çalışmalarda krizin bu yönünü bulmak mümkündür. (Kürkçüoğlu 1978; Shaw 2000: 1749-1783; Sonyel: 1991; Şahin 2008: 485-502; Tansel 1991) Bununla birlikte, İngiliz Hükümeti içindeki çaresizliği görmek adına birkaç girişime temas etmek yerinde olacaktır. 29 Eylül 1922 tarihli toplantıda İmparatorluk Kabinesi krizi tartışırken, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un dile getirdiği Londra'daki TBMM Hükümetinin gayr-ı resmi temsilcisi olan Nihat Reşat ile iki gün önce gerçekleştirdiği görüşmesinin içeriği dikkat çekicidir: Bu görüşmede Lord Curzon, müttefiklerin Paris'te mutabık kaldıkları ve 23 Eylül'de ateşkes ve Mudanya'da konferans teklifi içeren notaya Mustafa Kemal Paşa'nın 5 gün geçmesine rağmen neden cevap vermediğini ve kendisinin nerede olduğunu ısrarla Nihat Reşat'a sorar. Mustafa Kemal Paşa'nın F. Bouillon ile birlikte TBMM'ne danışmak için trenle Ankara yolunda olduğu cevabından mutlu olmayan Curzon, Paşa'nın bir an önce cevap vermesi için Reşat'a ricalarda bulunur. (CAB 21/241, 29 Eylül 1922, Bu toplantı Lond Curzon'un evinde Başbakan Lloyd George'un yokluğunda gerçekleşmiştir.) Aksi takdirde İngiliz ordusunun ateş açacağı tehdidinde de bulunur. Ayrıca Curzon'un sorguladığı diğer konu Mustafa Kemal Paşa'nın Mudanya yerine neden Ankara'ya gittiğidir. Reşat'a ricası Türk ordusunun bir an önce tarafsız bölgeyi boşaltmasıdır. Reşat ise 24 saat mühlet verilmesi teklifi ile ayrılmış, Curzon Kabine toplantısında bu sürenin verilmesinin askeri yönden büyük sakıncası olup olmayacağını Genelkurmayın cevaplamasını istemiştir. O'nun ifadesi ile Türklerle savaşın tekrar başlaması İngiliz kamuoyu nezdinde meşruiyeti olmayacak ve destek bulmayacaktı. (CAB 21/241, 29 Eylül 1922)

Aynı gün Lloyd George'un başkanlığında Başbakanlıkta yapılan ikinci toplantıda Mustafa Kemal Paşa'ya ikinci bir not gönderilmesi tartışılmış, ancak birinciye cevap gelmeden gönderilmesinin Türkler tarafından farklı değerlendirileceği düşüncesiyle vaz geçilmiştir. Kabine, General Harrington'a Türkler'in Marmara'dan Avrupa yakasına geçişlerini engellemek için Fransız ve İtalyan donanmalarının yardımlarının istenmesi talimatını verme kararı almıştır. (CAB 21/241, 29 Eylül 1922)

Bir başka enteresan teklif, Kut-al-Amara'da esir alınıp esareti döneminde Türk misafirperverliğinden memnun kalan General Townshend'in Mustafa Kemal Paşa ile gayr-i resmi diyalog kurması teklifidir. Donanma Bakanı Chamberlain tarafından teklif edilen bu düşüncenin Fransızlar tarafından da desteklendiği dile getirilse de Kabine bu düşüncüyü Türkleri cesaretlendireceği kaygısıyla uygulamayı doğru bulmamıştır. (CAB 21/241, 29 Eylül 1922)

Kaçınılmaz görünen çatışmayı engellemek için General Harrington tarafından İstanbul'dan teklif edilen ve Türklerin Trakya'nın tarafsız bölge dışında bir yere çıkmalarına müsaade edilmesini içeren teklif Başbakan Lloyd George tarafından hararetle red edilmiştir. Kabul edilmesi durumunda hem Boğazlardaki İngiliz donanmasının serbestiyeti risk edilmiş olacak hem de daha vahim olarak herhangi bir antlaşmaya imza koymadan Mustafa Kemal Paşa'ya böyle bir tavizin verilmesi "İngiliz onurunu zedeleyecektir" diyen Lloyd George gelinen durumdan askerleri sorumlu tutarak "kendilerine verilen yetkiyi kullanmamakla ve Türklerin Çanakkale'ye dayanmasına göz yummakla suçlayacaktır." (CAB 21/241, 29 Eylül 1922)

Turkish Studies

Lloyd George, Mustafa Kemal liderliğindeki Türk Milliyetçilerinin Çanakkale’de yaptıklarının Birleşik Krallığa büyük bir hakaret ve açık bir tecavüz olduğunu, bu sebeple mutlaka Çanakkale’nin güvenliğinin sağlanması ve Türk birliklerinin tarafsız bölgeye girmelerinin engellenmesi için ne gerekiyorsa yapılmasını ister. Kabine toplantısına iştirak eden ordu komutanlarının ortak kanaati hava kuvvetlerinin devreye sokulması, tarafsız bölge dışına çıkana kadar uçaklarla birlikte kara ve deniz kuvvetlerinin eş zamanlı ateş açmasıdır. (CAB 21/241, 29 Eylül 1922. Liberal ve Muhafazakâr partilerin koalisyonu ile oluşturulan İngiliz Kabinesinin bazı üyeleri şunlardır: Lloyd George Başbakan, Lord Curzon Dışişleri Bakanı, W. Churchill Koloniler Bakanı, Sir L. Worthington-Evans Savaş Bakanı, A. Chamberlian Donanma Bakanı, Sir Robert Horne Maliye Bakanı. Kabinenin diğer bazı katılımcıları: Genelkurmay Başkanı General the Earl of Cavan, Donanma Komutanı Earl Beatty, Askeri Operasyon ve İstihbarat Başkanı Tümgeneral J. T. Burnett-Stuart.) Dolayısıyla bu tartışmalar, İngiliz Hükümeti’nin içinde bulunduğu zor durumu anlamaya yeterli görünmektedir.

General Harrington, Çanakkale hattını Çatalca hattına yerleştirdiği kuvvetlerle takviye eder. Türk ordusunun kısa zamanda büyük bir başarıyı gerçekleştirmesi beklenmediği için Britanya kuvvetleri dezavantajlı bir konumda yakalanmıştır. İngiliz Hükümetinin genel tasarruf politikası çerçevesinde, son iki yılda asker sayısını azaltma yoluna gidilmişti. Harrington “Rahatlıkla söyleyebilirim ki Çanak krizi esnasında tehlike üzerimize geldiğinde kuvvetlerimiz hareketsiz haldeydi. Takviye kuvvetler gelene kadar mevcut gücü etkin kılmak için büyük gayretler sarf ettik.” (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H. General Harrington’un raporu) diyerek yetersizliklerini adeta itiraf etmektedir.

9 Eylül 1922’de Albay D. I. Shuttleworth Çanakkale savunma hattını organize etmesi için Harrington tarafından görevlendirilir. Shuttleworth’un komutası altında sadece bir piyade taburu vardı. Kısa zaman içinde Malta’da bulunan Goldon Yaylalılarının birinci taburu ve Kraliyet Sussex Alayının ikinci taburu ile desteklendi. Harrington’a göre Kraliyet donanmasının siper kazma ve telle çevirme için verdiği müfrezelerinde takviye ettiği gibi bu küçük kuvvet enerjik komutanlarının idaresinde takdire şayan işler yapmıştı. Kendisinden sayıca “kat be kat” fazla bir kuvvetle tehdit edilen askerlerine her geçen saat takviye kuvvetleri ulaştırmıştır. (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H.)

Bu çerçevede General Harrington, 26 Eylül 1922 de Tümgeneral T. O. Marden’e 28. Alayı Çanakkale’ye sevk etmesi emrini verir. Yine yolda gelmekte olan Kraliyet Fusilier’in ikinci taburunu, tüfek tugayının ikinci taburunu ve Kraliyet hava kuvvetlerinden gelenleri Çanakkale mevkiine konuşlandırmasını ister. Tümgeneral Marden, Çanakkale’de ilk iş olarak askeri daha geniş bir alana konuşlandırmış ve bu alanın içine kuzeyde stratejik önemi büyük olan Nagara noktasını da dahil etmiştir.

Tam bu sırada müttefikler 23 Eylül 1922 notasını Mustafa Kemal Paşa’ya iletmışler ve Mudanya Konferansı kararlaştırılmıştır. Bu münasebetle konferansa kadar herhangi bir çatışma çıkmaması için kaygılanan Harrington, çatışma ihtimalinden uzak durulması doğrultusunda emirler vermiştir. Fakat Türkler, Harrington’a göre, mesele çıkartmak için hazırды. Amaçları İngiliz askerlerini oldukları yere sabitlemekti. İlk başta sakin görünen Türk ordusu, piyadelerin süvarilerle yer değiştirmesinden sonra hareketlendi. Muhtemelen çatışma çıkarmak için emir almışlardı. Durum son derece kritik bir seviyeye ulaşmıştı. İngiliz ordusundaki her subay ve er Mudanya Konferansı başlayana dek bir çatışma çıkmaması için azami dikkat gösterme emrini harfiyen yerine getirdi. Emirleri büyük bir sadakatle yerine getiren General Marden iki kez telgraf çekerek askerlerinin tahammüllerinin ve emniyetlerinin son noktaya dayandığını ve operasyonların başlamasının artık kaçınılmaz olduğunu bildirdi. Her iki telgrafına da yapılması gerekenin yapıldığına inanarak gereken yerde gerektiği gibi davranması konusunda Harrington kendisini yetkili kıldığını bildirmiştir.

Turkish Studies

Harrington, “her iki durumun sabahında çatışmaların başladığı haberini alacağım beklentisi ile uyandım. Fakat İngiliz askerinin sabrı, metaneti ve disiplini ile General Marden ve komuta kademesindeki subayların son derece büyük başarıyla tamamladıkları süreç için hayranlığımı ifade etmekte kifayet edecek kelime bulamıyorum” diyerek İngiltere açısından durumun ulaştığı ciddiyete dikkat çekmiştir. (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H.)

General Harrington, savaş hazırlıklarına devam ederken İngiliz ailelerin hanım ve çocuklarını güvenliğe sevk edilmesini emreder. Harbiye Nezareti ve Şark Telgraf Şirketiyle istişareden sonra Milliyetçi Türklerin sabote etmesini engellemek için İstanbul'dan gelen telgraf hattını Çanakkale Boğazının Anadolu yakasından Avrupa yakasına aktarır. Asya tarafındaki hatların Türkler tarafından 48 saatte tahrip edilmesi, bu karardaki isabetliliği ortaya koymuştur.

Londra'dan Harrington'a gelen emirler gayet açıktı ve Boğazları İngiliz kontrolünde tutmak temel hedefine yönelikti:

- a) Gelibolu yarımadasını her ne pahasına olursa olsun elinde tutmak;
- b) Askeri kuvveti tamamen tehdit edilmediği müddetçe Çanakkale'yi tutmak;
- c) Kocaeli yarımadasını ciddi taarruz olması durumunda boşaltmak;

Mecbur kalınırsa İstanbul'dan çekilmek. (PRO:WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H.)

d)

İstanbul Kocaeli Yarımadasındaki kuvvetlerin Çanakkale Boğazını müdafaa etmek için düşünülmüş yedek kuvvetler olduğu Harrington tarafından not edilmiştir.

Yukarıdaki planlar donanma ve hava kuvvetleriyle irtibatlı olarak hazırlanmıştı. İstanbul'dan zorunlu bir tahliye esnasında merkez unsur Kraliyet donanmasıydı. Eğer Türkler Kocaeli yarımadasında İngiltere'yi çekilmeye zorlarsa toplarını boğaza getirmeleri birkaç gün gerektirecekti. Türk topçusunun atışlarına maruz kalacak Boğazdaki İngiliz donanması demir almak zorunda kalacaktı. Bu sebeple donanmanın hareketinden önce İstanbul'u boşaltmak kaçınılmazdı ve General Harrington planlarını ona göre yapmıştı. Bu arada müttefiklerinin yüksek komiserleri ile tam mutabakat halinde olmalarına rağmen hükümetleri aynı kanaatte değildi. İngiltere'nin önceliği Boğazlar iken Fransa ve İtalya İstanbul'a yoğunlaştı.

İstanbul'da yaşayan müttefik vatandaşların sayısı raporda şu şekildedir: Fransız 6.000, İtalyan 15.000 ve Britanya 3.000. Harrington'un en büyük dileği halen İngilizler Çanakkale, Kocaeli ve Gelibolu yarımadaalarında pozisyonunu korurken ve İstanbul'da Birleşik Krallık bayrağı dalgalanırken barış antlaşmasının imza edilmesiydi. Mudanya Mütarekesinin imzalanmasından duyduğu memnuniyeti Londra'daki üsleriyle paylaşan Harrington'a göre eğer antlaşma olmasaydı Türkler saldıracaktı. Niyetleri İngilizleri Anadolu ve İstanbul'dan söküp atmaktı. Bu ihtimali dikkate alarak müttefikleriyle ortak bir hareket planı yapmıştı: Türklerin saldırması durumunda kuvvetleri önce vatandaşlarının tahliyesini sağlayacak bölgeyi koruyacak, nihayetinde İngiliz askeri şehri terk edecekti. Fransızlar kendi vatandaşları İstanbul'dan ayrılana kadar şehirde kalacak sonunda İstanbul dışında Mekriköy mevkiine çekilecekti. Gerçekleştirilmesi zor bir operasyon olacaktı. Antlaşma imza edildiği ve operasyona ihtiyaç kalmadığı için son derece memnun olan Harrington İstanbul'da mevcut çok sayıdaki gizli ve tehlikeli Türk teşkilatına dikkat çekerek şehrin Hristiyan nüfusu arasında (takriben 35.000) büyük bir panik meydana gelecek ve hazin bir son onları bekleyecekti (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H.) diyerek algıladıkları tehlikenin büyüklüğünü ortaya koymuştur.

Turkish Studies

Mudanya Konferansının devam ettiği günlerde (3-11 Ekim 1922) Çanakkale savunma hattına topçu ve piyade takviye kuvvetleri gelmeye devam etti. Buna donanma ve hava kuvvetleri eşlik etti. Konferans, Türklerin Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın talebi olan Yunan ordusunun Trakya'da belli bir çizgiye kadar çekilmesi şartı konusunda yoğunlaşmıştı. Mudanya Mütarekesi esnasında belirlenen hat Türkler tarafından tehdit edilmemişti. Bu hat Türk ve Müttefiklerin subaylar tarafından yerinde belirlenmiştir. Harrington'a göre eğer bir çatışma çıksaydı Kemalist Türk ordusunun çıkaracağı askeri kuvvet şu şekilde olacaktı: 40.000 Çanakkale mevkiinde, 50.000 Kocaeli yarımadasında, 30.000 temkin kuvvet, 20.000 İstanbul ve 20.000 Doğu Trakya'da olmak üzere 160.000 kişilik bir kuvvet. (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H.)

Çanakkale Bölgesinde Hazırlıklar

9 Eylül sabahı iki piyade taburu, bir süvari bölüğü, bir Kraliyet hava bataryası ve bir mühendis bölümünden oluşan bir kuvvete komuta etmek için Çanakkale'ye gitme emri alan Albay D. I. Shuttleworth'a İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin de geleceği ve komutası altında olacakları sözlü olarak bildirilmiştir. Bu tarihte Yunan ordusunun hezimetini tamamlanmış, Edremit ve Bandırma'da konuşuturulan Yunan askeri, Yüksek Komiserler ile Osmanlı Hükümetleri arasında 13 Mayıs 1921 de imzalanan protokolle belirlenen yansız/askeri bölgeye girerek Çanakkale Boğazının güneyinden çekilmeye başlamıştı. Kemalist ordunun askersiz bölgeye girip girmeyeceği belli değildi. Tecavüz etmeleri halinde onları durdurmak için kesin talimat almıştı. Yine ikinci bir emre kadar Çanakkale şehrinin de içeren geniş bir bölgeyi her ne pahasına olursa olsun savunmak için talimat almıştı. Amaçlarının Çanakkale'yi uzun süreli müdafaa olmadığı ama çekiliş yolunu açık tutmak için askerin konuşlandırıldığı şifahen kendisine söylenmişti. Bu münasebetle esas mesele, Yunan ordusunun çekilmesini müteakip Kemalist ordudan önce Osmanlı Hükümeti askerinin tarafsız bölgenin içinde yer alan Çanakkale sancağını devralmasıydı. Ona verilen talimat İngiliz danışmanlığında oluşturulan Çanakkale Türk jandarma taburu aracılığı ile Çanakkale Mutasarrıfına devralmada yardımcı olmaktı. Bununla birlikte bölgeyi ihlal etmemek adına İngiliz askerleri ve subayları jandarmanın bulunduğu tarafsız bölgede yer alamayacak ama jandarma bölüklerini ziyaret edebilecekti. Ankara Hükümetinin Osmanlı Hükümetinin otoritesini tanımaması durumunda talimatlara göre görevi, Çanakkale jandarmasının tarafsız bölge çizgisine kadar yerleri Türk ordusuna teslimini organize etmekte. Jandarmada görevli İngiliz subayları Türk ordusu ile temasa geçmeyecek ve her halükârda Osmanlı jandarma taburu, yaklaşan Türk ordusuna karşı istihdam edilmeyecekti. (PRO: WO 32/5743, CR/BFT/58410/ C.H.H. Ek A. "Çanakkale Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922), 01.01.1923, 83, Piyade Tugayından Albay D. Shuttleworth'un Raporudur.)

Talimatlar çok açıktı. Türk ordusuna Çanakkale sancağının tamamı devredilmeyecek, en kötü ihtimalde Türk ordusunun tarafsız bölgeye girmesi ve Çanakkale Boğazının Asya kıyısına yerleşmesi engellenecekti. Eğer bu gerçekleştirilirse Türk ordusunun Çanakkale bölgesinin arkasına yerleşmesi yavaşlatılacaktı ki böylece İngiltere'nin pozisyonu bir müddet daha korunacaktı. Bölgede yer alan Fransız ve İtalyan müfrezelerin varlığı Çanakkale Boğazı kıyılarının tarafsızlığını pekiştiren İtilaf dayanışması adına önemli görülmüştür. (Ek A. "Çanakkale Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

10 Eylül 1922 günü öğleden sonra İstanbul'dan ayrılan Albay D. I. Shuttleworth'a 23. piyade tugayından Yüzbaşı W. Englefield eşlik etmiştir. 11 Eylül sabahı Çanakkale'ye vardığında Kraliyet Alayının 1. taburu konuşlanmıştı. Karabiga'ya yerleştirilmiş olan birlik donanma tarafından geri çekildi. Sadece Ford kamyonlardan oluşan nakliye bölüğü ile küçük bir dağ bölüğü Teğmen J. Sandie komutasında tarafsız bölgenin kuzey kısmını gözetlemesi için Karabiga'da bırakıldı. Çanakkale'nin tamamından Yunan ordusu çekildi. Yerini Sultan adına Mutasarrıf, Yüzbaşı R.E. Harenc'in komutasındaki jandarmayı yerleştirdi ancak Padişah'ın otoritesi bölge halkı tarafından reddedildi. Her an bir patlama yaşanabileceğinden endişelenen Shuttleworth asayişin bozulmasının müsebbibi

Turkish Studies

gördüğü Türk milislerinin geride kalan Hristiyan halka eziyet etmesinden korkuyordu. Halk arasında Kemalist eğilim çok güçlü olup bunun bir sonucu olarak ciddi bir Türk taarruzu ihtimalinde Osmanlı jandarmasına çok güvenilmemesi gerekirdi. Mutasarrıf, tarafsız bölgenin dışında yer alan Ezine'dedir. Ancak Çanakkale'de bulunmasına ihtiyaç duyulduğu için şehre dönmesi istenmiş, isteği derhal yerine getirilmiştir.

Çanakkale'ye vardığı gün görüştüğü Yarbay E.R. Fitzpatrick ile durum değerlendirmesi yapan Albay D. I. Shuttleworth bölük komutanlarıyla Çanakkale çevresinde öğleden sonra savunma hattını kararlaştırmak amacıyla keşif yapmıştır. Çanakkale, şehirden 4 mil mesafedeki ortalama 300 metre yükseklikteki Bayrak Tepe, Asmalı Tepe, Damyer Tepe sıradağlarına nazırdır. Bu dağlar, Çanakkale'ye yapılacak bir saldırıyı engellemek için biçilmiş kaftandır. Ayrıca, topçu bataryaları için gözlem yapmaya çok uygundur. Bununla birlikte zeminin bozukluğu toprakların istihdamı için fazla imkân vermez. Sıradağlar Koca Çay tarafından merkezinden birkaç parçaya ayrılır. Şartları çok uygun olmamakla beraber tepe silsilesi üzerinden büyük köyleri birbirine bağlayan bir yol vardır. Bu münasebetle düşman saldırısına karşı ve gözetleme amaçlı büyük katkı sağlayacak olan bu tepeler Çanakkale'nin müdafaası için vazgeçilmezdir.

Çanakkale'nin tepelerle çevrilmiş olmasının dezavantajı bir savunma hattını belirlemesini zorlaştırmasıdır. Bir taraftan taktik sebeplerden dolayı savunma hattı derinlemesine yapılarak direnç gücü elde edilmeli ve rahat hareket edebilmek için düşman topçusu mümkün olduğunca boğazın dirseklerinden ve Kilya'daki üstten uzağa konuşlanmaya mecbur edilmelidir. Diğer taraftan, daha iç bölgede bir hat oluşturabilir, ancak bu düşmanın topçu ateşine ve tepelere yerleştirilecek makineli tüfeklerin menziline sokma ihtimalini arttıracaktı. (Ek A. "Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922), 01.01.1923, 83. Piyade Tugayından Albay D. Shuttleworth'un Raporu.)

Çanakkale'nin su kaynağı İngiliz savunma bölgesinde yer aldığı için alternatif bir sisteme ihtiyaç duyulmuştur. Su sisteminin kurulması için görevlendirilen Teğmen W. Dynes ve Teğmen P.E.P. Benson olağanüstü bir gayret göstermiş, mühendislerin desteğinde kazılan boru yatakları ve diğer planlar ve çalışmaları büyük bir heyecanla yerine getirmişlerdi.

Çanakkale'ye sevkıyat getiren gemilerin yükü önce küçük teknelere, teknelerden de iskelelere indirildi. Ancak yedi yıllık durgunluğun bir sonucu olarak iskelelerin çoğu ya hizmet dışı olmuş ya da topraklar, cephane ve diğer mühimmatın boşaltılması için uygun değildi. Bütün mevcut personel istihdam edildiği için Avusturyaya ordusundan Yarbay Hugnes'un teklifi üzerine Çanakkale'nin hem Asya hem de Avrupa kıyılarının önce düzene sokma teklifi kabul edilir. Yarbay Hugnes iskeleleri özellikle ağır silahları, cephaneyi ve kamyonları kaldıracak seviyede güçlendirerek işe başlar. Hatta küçük kapasiteli bir havaalanı inşa eder. Kraliyet hava kuvvetlerinden tam not alan bu askeri havaalanına ilaveten Hugnes Kilya'daki iskeleye Çanakkale'ye yedek su deposu olacak su tesisatı yaptırır.

Çanakkale'nin iâşe durumu da oldukça yetersizdir. Taze süt, ekme ve yumurta dışında her şey İstanbul'dan gelmektedir. Teğmen Lee, 5.000 kişilik iâşe malzemesinin alımı için görevlendirilir. Kemalistlerin iâşe kaynaklarını tehlikeye sokması dikkate alınarak bir aylık et alınmış ve ikinci ayın eti de planlanmıştır. Teğmen Lee 28. Tümen gelene kadar iâşeden sorumlu olarak görev yapmış ve gıdanın hem kalitesi hem de temininde bir sıkıntı yaşanmamıştır.

Benzer şekilde sağlık ve barınma ihtiyaçları kısa zamanda organize edilmeliydi. Özellikle bu işle görevlendirilen Yüzbaşı A.G. Fraser mükemmel bir çalışma gerçekleştirmiştir. Haberleşmede ise aynı başarıyı yakalayamamışlar çünkü ihtiyaç duyulan materyal ve teknik eleman eskikliği giderilememiştir. Yapılan bütün işlerde İstanbul'un devamlı ilgisi ve desteği olmadan tatminkar bir seviyeye ulaşmak mümkün değildi.

Çanakkale’yi savunma amaçlı bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra mahalli işlere vakit ayırmak mümkün olmuştur. Gelen askerler için gerekli kamyonlar ya kiralanmalı ya da el konulmalıydı. Mahalli halktan gemilerin tahliyesini yapmak, gerekli yerlere taşımak, çoğu hasta mültecilerle dolu bir şehirde sağlığı korumak gibi işlerin iyi planlanması gerekiyordu. Tarafsız bölge ve dışında yer alan mültecilerin durumu dikkate alınmalıydı. İhtiyaç olması durumunda şehrin tamamen tahliyesi planlanmış, sıkıyönetim ve askeri kontrol kararlaştırılmıştı. (Ek A. “Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

Çanakkale sancağının tarafsız bölge dışındaki yerleşim alanlarında ise durum iç açıcı değildir. Üç yıllık Yunan işgali sonrasında halk arasında Rum ve İngiliz düşmanlığı had safhadadır. Ezine ve Biga gibi sınır kasabalarındaki Rumların çoğunluğu 7 Eylül’de çekilen Yunan ordusu ile gitmemiştir. Dolayısıyla geride kalan Rumların güvenliğini sağlamak da İngiliz ordusuna ve Osmanlı jandarmasına düşmüştür. Türk milislerin varlığı, halkın Kemalistlere eğilim göstermesi ve Osmanlı jandarmasının tutumundaki değişiklik İngilizler açısından alarm vericidir. Hristiyanlar bölgeden ayrılmak istiyor ama çok geç kalmışlardı. Kasabalardaki Türk makamlar göç izni vermiyorlardı. Tarafsız bölgenin dışındaki Hristiyanların güvenliği de ancak askeri varlığının devam etmesine bağlıdır. Aksi taktirde can güvenliklerini sağlamak için acil bir şey yapılması gereklidir. İngiliz askerleri tarafsız bölge dışına gönderilememektedir. Mutasarrıfa göçmek isteyenlere izin verilmesi için talimat verilmiştir. Bununla beraber Mutasarrıf ya izin vermeye isteksizdir ya da engellenmektedir. Sonuç olarak 13 Eylül günü İngiliz subay ve askeri tarafsız bölgenin dışından çekilmek zorunda kalmış ve Hristiyan halk kaderine terk edilmiştir. Albay D. I. Shuttleworth, İngiliz askeri personelin daha fazla risk edilmesine müsaade edemeyeceğini gerekçe göstermiş ve tarafsız bölge dışında, Çanakkale çevresinde yaşayan Hristiyanları ve İngiliz vatandaşlarını 15 Eylül’de Çanakkale’de toplanma emri vermiştir. Türk ordusunun ilerlemesi durumunda tarafsız bölgedeki Rum ve Ermeni ahalinin güvenliğini sağlamak için bölgenin derhal temizlenmesine yönelik planlar yapılmıştır. Ancak bu işler için İngiliz makamların yeterli bütçesinin olmaması veya para harcanmasını doğru bulmaması üzerine, mahalli halk arasında komisyonlar kurulmuş, görevli Yüzbaşı Harenc ve komutası altındaki subaylarının yönlendirmesiyle Hristiyan halk bölgeyi terk etmeye teşvik edilmiştir. Kırsal kesime şehirden farklı bir muamele yapılır: Kırsal kesimden sadece Hristiyanlar ayrılmak zorunda iken garnizonun ihtiyaçlarını tüketen hem Hristiyan hem de Müslüman fazla nüfus şehri terk etmek zorundadır. Nüfusun tahliyesi işi büyük bir başarı ile tamamlanmış, donanmanın da yardımıyla kırsalın Hristiyan halkı ile Çanakkale’nin Müslüman nüfusu Kemalist ordu ilerlemeden buldukları yerden eşyalarıyla birlikte tahliye edilmiştir. Şehir meclisi tahliye esnasında İngiliz yetkililerin gösterdiği nezaket ve hassasiyetten dolayı teşekkür ziyaretinde bulunmuştur. (Ek A. “Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

12 Eylül akşamı gelen bir telgraf yaklaşık 1.500 Türk süvarisinin Ezine’ye 6 saatlik bir mesafe kadar yaklaştığını bildirir. Aynı telgrafa göre Edremit’te iki Türk tümeni vardır. Bu bilgiye istinaden savunmayı güçlendirmek için çukurlar açılmıştır ve dikenli tel çekilmiştir.

13 Eylül günü İstanbul’dan 70 kişilik bir İtalyan müfrezesi ile takviye İngiliz birlikleri ve cephane ulaşmıştır. Aynı gün, Osmanlı jandarmasında görevli İngiliz danışman subayları geri çekilmiştir. 14 Eylül’de Mutasarrıf, İngilizlere Edremit’teki Türk ordusunun komutanıyla bir telefon görüşmesi yaptığını, komutana Müttefiklerin tarafsız bölgeyi tecavüz edilmesi halinde savunmaya kararlı olduklarını söylemiştir. Öğleden sonra Tuğamiral Barry Domville İzmir’den deniz uçağı ile gelmiş ve bir savaş gemisi, iki kruvazör ve beş destroyer ile diğer yardım malzemesini Çanakkale’nin müdafaası için göndereceklerini bildirmiştir. (Ek A. “Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

Tarafsız bölgenin sınırlarını kesinleştirmek için İngiliz bayrağı dikilmiş, İtalyan bayrağı da dikilmek istenmiş ama İstanbul’dan getirmediikleri için mümkün olmamıştır. Savunma hatlarını

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/9

gören İtalyanlar ertesi gün siper kazmaya ikna olmuşlar. İngiliz uçakları hava keşiflerinde Türk ordusunun Edremit ilerisine yönelik hareket etmediğini rapor etmiştir.

Türkiye'deki Müttefik Orduları Genel Komutanı ve Birleşik Krallık Orduları Başkomutanı General Harrington İstanbul'dan yeni emirler göndererek Çanakkale'nin arka alan olarak savunulmasını, Türkleri durdurmak için ortak müttefik savunma cephesi gösterisi yapmasını ister. Eğer Türkler ciddi bir saldırıya girişirse şehrin terk edilmesini, Gelibolu yarımadasına yerleşilmesini emreder. Komutana göre Asya kıyıları ikinci derecede önemlidir.

15 Eylül'de Akdeniz'deki İngiliz filosunun amiral gemisi Iron Duke Çanakkale limanına demirledi. Gemide Tuğamiral Dumville ve Amiral Brock ile görüşen Shuttleworth'e Amiral, topçu subayı Yarbay Holland'ı donanmanın savunma iş birliği için görevlendirdi.

Türk ordusu Gönen ve Sarıcaeli köyünü ele geçirir ve Ezine yakınlarına kadar devriye çıkarır. Ezine'yi de ele geçirdikleri ve telgraf hatlarını sabote ettikleri rapor edilir. 16 Eylül'de Ezine'nin Türk kontrolüne geçtiği teyit edilir. Kraliyet alayı birinci taburundan piyade birliği Erenköy'deki İngiliz askerini destek amaçlı gönderilir. Tarafsız bölge sınırından alınan İngiliz bayrağı bir Türk subayı tarafından Sarıcaeli'ye getirilir. Mutasarrıfa bayrağı teslim alması ve derhal yerine iade etmesi talimatı verilir.

Bir Fransız müfrezesi Çanakkale'ye gelir ve Türkleri etkiler. Ezine yolu üzerindeki iki noktaya Türklerin ağır top getirmesini engellemek için plan yapılır ve uygulamaya koyulur. Ezine'de yaklaşan Türk askeri için günlük 175.000 adet ekmek pişirilmesi planlanmıştır. Biga'da Türk kontrolüne girer. Bu gelişme Çanakkale'deki huzursuzluğu artırır ve Türkleri şehirden çıkarmak kaçınılmaz görülür.

17 Eylül'de Koramiral J. Kelly Çanakkale'ye gelir ve 12 makineli tüfek ve 24 Lewis topu ekipleriyle bırakır. Buna ilaveten Koramiral, Kumkale'ye ağır toplar gelene kadar bir savaş gemisi konuşlandırır. Yine Çanakkale limanına bir diğer savaş gemisi konuşlandırır. 6 inçlik toplar ve howitzer grubu ağır toplar Çanakkale için yoldadır. Koramiral Jelly muhtemel ateş altında şehrin tahliyesi için planlar yapar. Nakliye gemi ve subayları gelene kadar sorumluluğu üstlenir ve sahilde telsiz telgraf istasyonu kurar. (Ek A. "Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

18 Eylül'de Kraliyet Sussex alayının gelmesi Shuttleworth'u rahatlatır. Bu takviye neticesinde şehirdeki Türklere Çanakkale'yi terk etmeleri için 12 saatlik mühlet verir. (Ek A. "Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

19 Eylül Bayramıç'ın de Türk ordusunun kontrolüne geçtiği haberi gelince Sarıcaeli'ndeki İngiliz askerleri Erenköy'e çekilir. Türk ordusunun bu hareketliliğine az sayıdaki İtalyan ve Fransız askerlerinin hükümetlerinin talimatıyla geri çekilmesi eklenir. Bunun üzerine Erenköy'deki İngiliz birliği Çanakkale yakınlarındaki Kepez'e çekilir. Malta'dan gelen Sussex alayı ve Gordon Yaylalıları kamyon getirmediği için mahalde bulunan nakliye araçlarına el konulur. İstanbul'dan gelen bir telgraf Fransız ve İtalyanların çekilmesini Çanakkale'ye bir Türk taarruzunun izleyeceği ikazını içermektedir. Nakliye aracı eksikliğinden İstanbul'a dönmesi emredilen Fransızlar Çanakkale'ye gelemeyizler. Tarafsız bölgede yaşayan bütün Hristiyanların tahliyesi için hazırlanan plan uygulamaya sokulur: Tahliye için duyuru yapılır, Amiral emrindeki gemileri Çanakkale Boğazının değişik noktalarına göndererek halkın eşyalarıyla ayrılmasını kolaylaştırır.

Karabiga'dan gelen haberler de iyi değildir. Biga'ya Türkler 6.000 süvari ile yaklaşmış, 2. Türk ordusu Çanakkale ve Boğaza doğru ilerlemektedir. General Harrington'dan gelen talimat Çanakkale'nin her halükârda savunulmasıdır. İstanbul'dan bir tabur daha yola çıkarılır. Bir tabur Londra'dan, bir tabur Mısır'dan, iki batarya Malta'dan ve bir tugayın da İstanbul'dan yola çıkarılması planlanmıştır.

Turkish Studies

General Harrington, savunmanın güneyde Kumkale mevkiinde ve boğazın girişinde yapılabileceğini sormuş, Shuttleworth, Amiral Kelly ile istişareden sonra Çanakkale'den güneye kaydıracak kadar yeterli askeri kuvvet bulunmadığı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Hâlihazırda bir savaş gemisi Kum Kapı açıklarında pozisyon almıştır. Ancak boğazın Avrupa yakasında Seddülbahir'e topçu bataryalarını yerleştirmenin mümkün olduğu ifade edilmiştir. Çanakkale'nin savunulması için daha ne kadar asker gerekli sorusuna ise Shuttleworth iki tümen olarak cevap vermiştir. Bununla birlikte zeminin kötü ve ıslak olması sebebiyle Çanakkale etrafındaki tepelerde kurulacak savunmanın tutmayacağını, bu kuvvetin savunmadan çok taarruzda faydalı olacağını eklemiştir.

İstanbul ile iletişim kuracak güce sahip ama hafif olan Çanakkale'deki telsiz telgraf makinesi Türkler fark etmesin diye Gelibolu'ya aktarılmıştır. İstanbul'dan gelen izinle Türklerin eline geçme ihtimali dikkate alınarak Osmanlı ordusunun Sarıcaeli ve Erenköy'deki cephanelikleri Avustralyalı Teğmen Jones tarafından havaya uçurulur. Cephanelikler el bombaları ve ağır silah mühimmatı içermekte olup, Mondros Mütarekesinden bu yana İtilaf Devletleri kontrolündedir. Keşif uçakları uçuşlarında, hareket halinde Türk askeri görememiştir. Anlaşılan o ki Türkler gece hareket etmekte, gündüz ise saklanmaktadır.

23 Eylül günü 200 kadar Türk süvarisi tarafsız bölgeye girer. Askerleriyle devriye gezen Teğmen Naylor, Sarıcaeli'nde karşı karşıya geldikleri Türk süvari komutanına çekilmesini söyler ancak reddedilir. Üstleriyle irtibata geçmek için zaman talep eder. Türk komutan İngilizlerle savaşmak istemediklerini, fakat tarafsız bölge diye bir yer tanımadıklarını, Ankara'dan emir gelmeden çekilmeyeceğini ifade eder. Bu konuşma ve bekleme süresinde Türk süvarisinin sayısı 1.000'i aşar ve Teğmen kuşatılma riskini düşünerek Erenköy'e çekilir. Ancak buradan mesaj gönderebilen Naylor Türklerin niyetinin dostça olduğunu da ilave eder. Bu mesaj üzerine Mutasarrıf'a Türklerle tarafsız bölgenin dışına çıkmaları, aksi taktide çatışmanın kaçınılmaz olduğunu iletmesi emredilir. Aynı zamanda İngiliz askerler siperlere yetiştirilir ve süvariler Kepez güneyinde taarruz pozisyonu alır. Amiral Kelly de hazırlıklarını tamamlamıştır.

Mutasarrıf, Türk komutanının beyaz bayrak altında ertesi gün için bir görüşme yapma istediğini bildirir. Mutasarrıf aracılığı ile Shuttleworth ertesi sabah saat 06.00'ya kadar mühlet verdiğini, Türk ordusu tarafsız bölge dışına çekilmezse ateş emri vereceği tehdidini savurur. Durum İngilizler açısından hiç de düşünüldüğü gibi değildir. Savaşmak istemediklerini belirten ama tarafsız bölgeyi de terk etmeyi reddeden düşman askerleri tarafından kuşatılmışlık duygusu Shuttleworth'ı şaşırtır. Daha önceden planladıkları gibi Amiral Kelly'e Sarıcaeli'yi bombalaması emrini veremez. İngiliz süvarilerine de kendilerine ateş açılmadığı sürece ateş açılmamaları emrini verir. Aynı şekilde Amirale sabah 06.00'ya kadar ateş açmaması talimatını verir. İstanbul'a durumu rapor eden Shuttleworth, Mutasarrıf ve Yüzbaşı Harenc ile birlikte Türk komutanla görüşmek üzere Kepez'e gider. Teğmen Naylor'un Erenköy'ün kuzeyinde bir köprüyü havaya uçurarak Kepez'e vardığını görür. Saat 18.00 sularında Kepez'e gelen Teğmen Naylor saat 11.00 civarında iyi eğitilmiş Türk komutanlarla görüşmüş, dostça karşılık verilmiştir. Türk komutana Shuttleworth kendisinin ve Mutasarrıfın bir mektubunu bir Türk jandarması ile göndererek görüşme ayarlamaya çalışır. Jandarma eri döndüğünde sadece sözlü olarak Erenköy için talimat beklenildiği mesajını getirir. Bunu üzerine Shuttleworth akşam 20.00 de ikinci bir mektup gönderir ve eğer yazılı bir cevap alamaz ve sabah 06.00 da hala Türk süvarisi Erenköy'ün işgalini sürdürürse istemeyerek de olsa ateş açma emri vereceğini, akacak kandan Türk komutanın sorumlu olacağını belirtir. Mutasarrıf Kepez'de bekler ve gergindir. İngiliz komutandan kendisine Türk Komutana yazılı bir açıklama ile durumun vahametini anlatmak için izin ister. Shuttleworth 24 Eylül'de Çanakkale'ye döner ve Amiral Kelly ile Erenköy'ün bombalanmasını değerlendirir. Eğer Türkler gece saldırmazsa gündüz saat 11'e kadar

Turkish Studies

İstanbul'dan talimat ve keşif uçaklarının görevini yapması için bekleme kararı alırlar. (Ek A. "Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

General Harrington'a durum rapor edilir. Bu arada Mutasarrıf iyi haberle gelir. Türk süvarisi Erenköy'ü sabah 04.30'da boşaltmaya başlamıştır. Sabah çekilme teyit edilir. Bu fırsattan istifade edilerek hayvan ve bagaj yükü Çanakkale'den Kilya'ya aktarılır. İstanbul'dan General Harrington da iyi haberler gönderir. Ateş açılmamasını onaylamanın ötesinde 23 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya ateşkes ve barış konferansı için verilen notadan bahseden Genel Komutan yine de Türk tarafından ateş açılırsa gereğini yapma da Shuttleworth'u tam yetkili kılmıştır. Bu gelişme üzerine İngilizler Erenköy'ü tekrar işgal eder ve makineli tüfeklerini yerleştirirler. (Ek A. "Çanak Bölgesindeki Operasyonlar (9-26 Eylül 1922)

İngiliz Savaş Bakanlığının Stratejisi ve Hazırlıkları

Britanya Hükümeti Savaş Bakanı Sir L. Worthington-Evans, hükümet üyelerini bilgilendirmek amacıyla Çanak krizi esnasında İngiltere'nin İstanbul ve Çanakkale'deki askeri durumunu değerlendirmeleri için Genelkurmay Başkanlığı, Hava ve Donanma Komutanlıklarına ortak bir rapor hazırlatmıştır. Bu memorandum kriz esnasında İngiltere'nin askeri durumunu bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktır. Yine Evans'ın talimatıyla diğer çok önemli bir memorandum bizzat Genelkurmay Başkanı General The Earl of Cavan'a hazırlanmış olup Çanakkale'de Ekim ayında muhtemel gelişmeler karşısında İngiliz askeri durumunu değerlendirmektedir. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. Memorandumlar 27 Eylül 1922 tarihini taşımaktadır.)

Genelkurmay Başkanı General The Earl of Cavan, Donanma Komutanı Amiral Easl Beatty ve Hava Kuvvetleri Komutanı Mareşal Sir Hugh Trencard'ın birlikte hazırladıkları ortak raporda, Türklerin saldırması durumunda İstanbul'un tahliyesinin kaçınılmaz olacağını ancak Çanakkale'nin İstanbul'un tahliyesi ile gelecek kuvvetlerle 3-4 hafta Türk ordusuna karşı dayanabilecek bir güce ulaşacağını ifade etmişlerdir. Hava Kuvvetleri komutanı Sir Hugh Trencard'a göre Çanakkale'ye hâkim tepeler olan Bayrak ve Sırt Tepelere Türklerin ağır toplar getirmesi, İngiliz uçaklarının müdahalesi ve topçu bataryalarının ateşi ile engellenebilirdi. Amiral Earl Beatty, donanmanın da askeri materyal ile katkı sağlayabileceğini, Akdeniz'deki İngiliz donanması komutanının ifadesini aktararak savaş gemilerinin Çanakkale mevkiine konuşlandırılabilirdi bilgisini verir. Bu münasebetle üç komutanın ortak kanaati askerî açıdan Çanakkale'yi tahliye etmeyi gerektiren bir durum yoktur. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. "Çanakkale ve İstanbul'daki Durumun Ordu Komutanlarınca Takdiri" başlığını taşımaktadır.)

Ancak bu kanaatin geçerliliğini korumak için Türklerin tarafsız alana asker ve ağır toplar getirmesine kesinlikle müsaade edilmemeliydi. Her ne kadar Türk süvarisi bölgeye girdiyse de topçu bataryaları için rengini değiştirecek potansiyeli taşıyordu. Mevcut durum çok ciddi bir tehdit oluşturmuyordu. Bu münasebetle General Harrington'a Çanakkale ve Gelibolu'yu sonuna kadar müdafaa etme politikasının devam ettiğini, gerekirse İstanbul'un tahliyesini yapabileceğini bildirmek gerekiyordu. Fakat Çanakkale'nin daimi olarak tutulması politika olarak benimsenecekse, Mustafa Kemal Paşa taarruz etmeden önce İngiliz Hükümeti'nin en kısa zamanda bölgeye ciddi takviye kuvvet göndermesi tavsiye ediliyordu.

Takviye kuvvetler açısından bakıldığında 2 tümen 2 Ekim'de yola çıkarılacaktı. 15 Ekim'de Çanakkale'ye varması planlanan ilk kuvvetlerle 23 Ekim'de Çanakkale'ye ulaşacak kuvvetler arasında 8 günlük bir fark olacaktı. Genelkurmayın genel kanaati, Türklerin ilk taarruzu başarıyla geri püskürtülecekti. Komutanlara göre takviye kuvvetlerin Çanakkale'ye mi yoksa Gelibolu'ya mı çıkacaklarını Çanakkale'deki müdafaa hattı belirleyecekti. İlk taarruzunun püskürtülmesinde Türkler ağır kayıplar verdirilmesi mümkündü; fakat büyük bir darbenin vurulması Bayrak Tepe ve Sırt Tepenin savunma hattına dâhil olması ile mümkündü.

Turkish Studies

Komutanların sonuç itibarıyla kanaatleri iki noktada toplanmıştı. Birincisi, mevcut gücüyle Çanakkale'deki İngiliz askeri varlığının uzun süreli bir direniş göstermesi imkansızdı. Ancak İstanbul'un tahliyesi sonucunda ve İngiltere'den gönderilecek iki tümen, ki 21 gün içinde Çanakkale'de olacaktı, İngiltere'nin Çanakkale ve Gelibolu'da kontrolünü devam ettirebilirdi. İkinci kanaatleri ise bu oranda bir kuvvet Boğazları düşmandan (Türklerden) temiz tutmaya yeterli değildi. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. "Çanakkale ve İstanbul'daki Durumun Ordu Komutanlarınca Takdiri")

27 Eylül 1922 tarihini taşıyan ve İngiliz Genelkurmay Başkanlığınca hazırlanan ikinci memorandum Ekim ayında olması muhtemel gelişmeleri değerlendiren ve yapılması gerekenleri tavsiye eden bir rapordur. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. Kabinenin bilgisine sunulan rapor "Genelkurmay Başkanlığınca Ekim 1922'de Gelibolu ve Çanakkale'de Durum Değerlendirmesi" başlığını taşımaktadır.) Ekim ayına dair muhtemel gelişmeleri 3 başlıkta toplayan Genelkurmay Başkanlığına göre ilk beklentileri 30 Eylül'de Türkler getirebildikleri kuvvetlerle Çanakkale'de İngiliz gücüne ilk saldırıyı yapacaklardı. Geri püskürtülen Türkler İngiliz savunma hattına çok uzak olmayan bir noktada yeni pozisyon alacak ve takviye edilmelerini bekleyeceklerdi. Son olarak, Türkleri tarafsız bölge dışına çıkartmak ve tarafsız bölgenin kontrolünü ele geçirmek amacıyla İngiltere'den iki piyade tümeni ile bir süvari tugayının Çanakkale'ye doğru 2 Ekim'de yola çıkarılması gerçekleştirilecekti.

Bu düşüncenin hayata geçirilmesi sürecinde Genelkurmayın iki temel kaygısı söz konusuydu: Birincisi, ilk takviye gücün Çanakkale'ye ulaşması esnasında geçecek 15 Ekim'e kadar Çanakkale'deki İngiliz ordusunun durumu ne olacaktı? İkincisi, takviye güc ulaşana kadar dayansa dahi sonrasında Türk ordusu karşısında uzun soluklu bir direniş ya da savunmanın ihtimali nedir? Her ne kadar ilk saldırının püskürtüleceğinden emin olmakla birlikte İngiliz Genelkurmayı, Mustafa Kemal Paşa'nın kısa zamanda büyük bir gücü karşılına yığma ihtimalini yüksek görmektedir. Bunun için Çanakkale'de mevcut İngiliz askeri gücünü tasnif eden Genelkurmay şu bilgileri vermektedir:

1. 30 Eylül'de halen General Harrington'un İstanbul'da olduğunu farz ederek İstanbul'da 4 tabur, 2 batarya, 1 süvari bölüğü;
2. Çanakkale'de 1 süvari alayı, 5 ağır topçu bataryası, 2 hafif batarya, 4 orta batarya, 6 piyade taburu ve 1 uçak filosu mevcuttu.
3. 7 Ekim'de 5 tabur, 15 Ekim'de ise diğer unsurlar Çanakkale'ye ulaşmış olacaktı. 23 Ekim'e kadar bir boşluktan sonra ilk tümenin tamamı 30 Ekim, atlar ve diğer materyalin bölgeye varması ise 3 Kasım'da gerçekleşecekti. İkinci tümen ise 30 Ekim'de Çanakkale'ye ulaşacak, bütün unsurları en geç 7 Kasım'da karaya çıkmış olacaktı. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. "Çanakkale ve İstanbul'daki Durumun Ordu Komutanlarınca Takdiri" ; Erat 1992: 3123-3129) Harrington'un kontrolündeki alan Çanakkale'nin çevresinde 4 millik bir savunma hattıdır. Elindeki 6 taburla bu mevki koruyabilirdi ancak uzun soluklu bir kalış için mutlaka Çanakkale ve Boğazın dar geçitlerine hükmeden pozisyonu ile Bayrak ve Sırt Tepelerin elde edilmesini Genelkurmay kaçınılmaz görmektedir.

Rapor, Türk ordusunun durumunu da değerlendirmektedir. Anadolu'nun batısında yer alan Türk Milliyetçileri 3 ordu şeklinde tasnif olmuştu: 3 Tümenli 3. Ordu İzmit çevresinde konuşlanmış, 11.000 askeri ve 24 topu bulunmaktaydı. Taarruzda yer alacağı kesin değildi, taarruz ederse zaten İstanbul istikametinde hareket edecekti. 36.000 asker ve 112 toptan oluşan 2. Ordu Akhisar-Balıkesir-Bandırma-Edremit istikametinde konuşlanmış ve kuzeye doğru ilerlemekteydi. 28 Eylül'den sonra Çanakkale taarruzuna destek vermesi mümkündü. 18.000 asker ve süvariden oluşan

1. Ordu İzmir'de bulunmakta ama kuzeye doğru hareket ettiği rapor edilmiştir. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922)

Çanakkale istikametinde ilerleyebilmeleri için 3 yol söz konusudur ancak yolların durumu hızlı hareket etmeleri, özellikle ağır silahları getirmeleri kolay için olmayacaktır. Bu münasebetle 2. Ordudan daha büyük bir askeri kuvvet gerektirmeyeceklerini düşünen İngiliz Genelkurmay Başkanı, bununla birlikte geçen 7 yılda defalarca Türklerin benzer zorlukları aşmada başarılı olduklarına şahit olduğunu, bir yenisini daha tekrarlayabileceklerinin altını çizerek ona göre hazırlıklı olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Büyük ihtimalle 1.Ordunun taarruza dahil edilmeyeceğini, edilse bile ağır silahlardan, cephane ve diğer materyalden mahrum olacağı için çok etkili olacağını düşünmemektedir. Dolayısıyla Genelkurmayın kanaati, Türk ordusunun ancak tam anlamıyla 3 orduyu bölgeye konuşlandırdıktan sonra etkili bir güce dönüşeceğiydi. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922)

Beklenen 30 Eylül taarruzu ve mutlak Türk mağlubiyeti sonrası için Genelkurmay, Türklerin ciddi manada ikinci ve daha güçlü bir taarruzu 15 Ekim'den önce yapamayacağını hesaplamaktadır. 7-15 Ekim arası, General Harrington'un emrine 5 tabur, 2 hafif, 4 orta ve 4 ağır topçu bataryaları, Kraliyet Garnizon Topçu birlikleri, 3 uçak filosu verilmiş olacaktı. Tehlike söz konusu ise İstanbul'dan da çekilmiş olacaktı. Böylece Türklerin muhtemel büyük taarruzunun gerçekleşeceği 15 Ekim tarihinde General Harrington, Çanakkale'de toplamda 15 taburluk bir güce komuta edecekti. Sonuçta bütün takviye kuvvetleri Kasım başında vardığında Harrington'un komutasındaki kuvvet iki katına çıkacak ve bol miktarda ateş gücüne sahip olacaktı. Deniz gücüne de dikkat çeken Genelkurmay'a göre Türklerin bir top ateşine karşılık İngiliz donanmasının 10 ateş gücü vardı. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. "Çanakkale ve İstanbul'daki Durumun Ordu Komutanlarınınca Takdiri")

İngiliz takviye gücü bölgeye varınca, önce Gelibolu'ya çıkması kaçınılmazdı. General Harrington'un mevcut kuvvetiyle, gelecek tümenlerin güvenle çıkması ve yerleşmesine imkân verecek geniş bir alanı kontrolüne ihtimal verilmiyordu. Takviye kuvvetlerle Çanakkale'nin uzun vadede müdafaası için gerekli olan Bayrak Tepe ve Sırt Tepe'yi ele geçirmek için bir operasyon kaçınılmazdı. Genelkurmayın bu tahmini Türk ordusuna ilk taarruzunda ağır bir tahribat vermemesi durumunda geçerliydi. Eğer Türklere 30 Eylül'de ağır bir darbe vurulabilirse o zaman Harrington mevcut kuvvetlerle tepeleri ele geçirebilir, takviye olarak gelecek iki tümen Çanakkale'ye doğrudan yerleştirilebilir, operasyonun diğer aşamaları daha erken bir tarihte başlatılabilirdi.

Operasyonun diğer aşamasının amacı Türk ordusunun tarafsız bölge dışına sürülmesi ve dışında tutulmasıydı. Bu aşamanın ihtimallerini de Genelkurmay değerlendirmiş, Türklerle savaş tecrübelerinden yola çıkarak eğer Türk ordusu varlığını korumada kararlı olursa ihtimalin çok düşük olduğunu belirtmiştir. Bölgenin iklim ve doğa şartlarının görevi kolaylaştırmayacağını söyleyen İngiliz Genelkurmayı, yolların berbat haline bir de yağmur eklenmesi halinde hareket kabiliyetlerinin çok düşeceğini not etmiştir. Ekim yağmurlarının sonucunda İngiliz askerlerinin alışık olmadığı hafif nakliye düzeninin devreye sokulacağını, dolayısıyla ağır silahların ve cephanenin taşınmasının imkansızlaşacağına dikkat çekmiştir. Bölgenin coğrafyası ve iklimine alışık Türkler gerilla taktiği ile İngiliz ordusuna zayıf verdireceklerdi. Bölgenin bu şartlarını dikkate alan General The Earl of Cavan Başkanlığındaki İngiliz Genelkurmayı, 2. Piyade tümeni ve 1 süvari alayının tarafsız bölgeyi Türklerden temizlemek için yeterli olduğundan çok emin değildi. Temizleseler bile Ezine-Bayramiç-Biga-Karabiga arasında bir hat oluşturulması kaçınılmaz, üslerinden 30 mil uzakta bu hattı desteklemek için gerekli kamyon trafiğinin çalışmasını beklemek ise mevcut şartlar altında imkansızdı. Bu sebeple gönderilen kuvvetle görev arasında dengesizlik söz konusuydu. Alternatif olarak mevcut hatta geri dönmek ve korumak düşünebilirdi, ancak bu sefer Türkler Çanakkale ve

Turkish Studies

Boğaza nüfuz edecek konumda olacaktı. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. “Çanakkale ve İstanbul’daki Durumun Ordu Komutanlarınca Takdiri”)

Memorandumda bölgenin su kaynaklarına da dikkat çekilerek, şu an için yeterli olan suyun, sayısı artacak İngiliz kuvvetleri için ihtiyacı karşılamayacağı, kaynakların güven altına alınmasının yanı sıra su akışı için yeni kanalların tesis edilmesi gerekli olacaktı. Benzer şekilde barınak ve depo olarak ihtiyaç duyulacak binalar için Çanakkale’nin yetersizliği dikkate alındığında Gelibolu veya Mudanya gibi yerlerde üsler inşa etmenin kaçınılmaz olabileceği raporda vurgulanmıştır. (CAB 21/241, C.P.4240, 28 Eylül 1922. “Çanakkale ve İstanbul’daki Durumun Ordu Komutanlarınca Takdiri” Rapor zayıf da olsa başka bir ihtimali not ederek sona ermektedir: Türkler Trakya’dan Gelibolu’yu ve Boğazın güneyinden Çanakkale’yi eşzamanlı olarak tehdit edebilir.)

Sonuç olarak, 10 Eylül’den Mustafa Kemal Paşa’nın Paris notasını kabul ettiği bilgisinin alındığı 30 Eylül’e kadar İngiltere büyük sarsıntı geçirmiş, kriz olarak adlandırdığı bu süreci emperyal menfaatleri doğrultusunda çözümlenmek için bir hayli başı ağrımıştır. Bu süreçte her ne kadar Hükümet üyeleri arasında fikir ayrılıkları kendini gösterse de İngiliz Kabinesi Türk ordusunun saldırması durumunda Çanakkale ve Boğazı savunmada kararlılık göstermiştir. Bu kararlılığın bir sonucu olarak Boğazın ve kentin savunulması konusunda geniş analizler yapılmış, muhtemel savunma hareketleri planlanarak bölgeye askeri kuvvet sevk edilmeye başlanmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa’nın Paris notasında yer alan İstanbul, Boğazlar ve Doğu Trakya’nın Türklere verilmesi karşılığında ateşkes çağrısını kabul etmesi, Mudanya Mütarakesi’nin imza edilmesiyle sonuçlanacak, bu son Başbakan Lloyd George’un siyasi kariyerinin de sonunu getirecektir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) Belgeleri

1.CAB: İngiliz Kabinesi Toplantı Tutanakları Katalogu.

2.WO: İngiliz Savaş Bakanlığı Katalogu

B. Kitap ve Makaleler

Erat, Muhammet, “Milli Mücadelede Çanakkale Bölgesi” Çanakkale Tarihi IV, İstanbul 2008, s.3123-3129.

Shaw, Stanford J., From Empire to Republic c. IV, Ankara, 2000.

Sonyel, S. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara, 1991.

Şahin, Enis, “Milli Mücadele’de Çanak Bunalımı (Eylül 1922), İlkadımdan Cumhuriyete Milli Mücadele Sempozyumu, Samsun 10-12 Mayıs 2007, İstanbul 2008, s.485-502.

Tansel, S. Mondoros’tan Mudanya’ya Kadar c.IV. İstanbul, 1991.